



Universiteit  
Leiden  
The Netherlands

## **Kart Popper over de betere wereld. Consistentie in Poppers metafysisch en politiek denken**

Wissenburg, M.L.J.

### **Citation**

Wissenburg, M. L. J. (1989). Kart Popper over de betere wereld. Consistentie in Poppers metafysisch en politiek denken. *Acta Politica*, 24: 1989(4), 385-408. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449713>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449713>

**Note:** To cite this publication please use the final published version (if applicable).

## Acta Politica tijdschrift voor politicologie

### Kernredactie

Prof. dr. R.B. Andeweg, dr. C. van der Eijk, drs. W. Hout, drs. K. Koch (secretaris), dr. Percy B. Lehning, dr. R.H. Lieshout.

### Redactieraad

Jhr. dr. G. van Benthem van den Berg, drs. H.W. Blom, prof. dr. H.R. van Gunsteren, prof. dr. A. Hoogerwerf, dr. C.P. Middendorp, prof. dr. J. van Putten, prof. dr. U. Rosenthal, drs. O. Schmidt, prof. mr. dr. I.Th.M. Snellen, prof. dr. J.J.A. Thomassen.

### Bijdragen

en andere mededelingen voor de redactie zende men aan de redactiesecretaris, drs. K. Koch, p.a. Erasmus Universiteit F2-54, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam; de kopij dient persklaar te worden ingezonden, in zesvoud en in machineschrift.

### Boeken ter recensie

en boekbesprekingen zende men aan de boekenredacteur, dr. R.H. Lieshout, Universiteit Twente, Postbus 217, 7500 AE Enschede; terugzending van ongevraagde recensie-exemplaren kan niet plaatsvinden.

### Administratie

Voor abonnementen en advertenties richt men zich tot de uitgever, Boomers boeken- en tijdschriftuitgeverij bv, Postbus 58, 7940 AB Meppel (05220-54306); postrekening 2756509.

Acta Politica verschijnt driemaandelijks; de abonnementsprijs bedraagt f 93,-, voor instellingen f 141,-, voor studenten f 75,50 (maximaal gedurende vier achtereenvolgende jaren). Abonnementen kunnen wel tussentijds ingaan maar niet tussentijds beëindigd worden.

Opzeggingen ten minste één maand voor het einde van de jaargang. Voor het buitenland gelden aangepaste tarieven die op aanvraag te verkrijgen zijn.

Advertentietarieven: 1/1 pagina f 440,-; 1/2 pagina f 260,-.

Indien men het abonnementsgeld gireert voor een ander gelieve men op het girostrookje naam en adres van de abonnee te vermelden, ter vermijding van dubbele incasso.

© Boom, Meppel en Amsterdam

## Karl Popper over de betere wereld

### Consistentie in Poppers metafysisch en politiek denken

M.L.J. Wissenburg

### Inleiding

Dit artikel<sup>1</sup> bevat een poging de consistentie te belichten die bestaat tussen de theorieën van en voor politiek van Sir Karl Raimund Popper (geboren 1902) enerzijds, en zijn metafysische werk anderzijds. Dat wil ik doen aan de hand van Poppers kritiek van het utopisme, die in zijn politieke denken tegelijk een funderende en een problematische rol speelt.

Politiek indeterminisme en determinisme, utopisme en historicisme, zij zijn de uitersten waar Popper vooral in *The open society and its enemies* (1944) en *The poverty of historicism* (1957) zijn kritisch rationalistische alternatief tussen plaatst. Popper zoekt daarbij niet zozeer de 'gulden middenweg' maar voert meer een oorlog op twee fronten. Omdat hij eerst en voor alles het deterministische geloof in een onstuitbare loop der dingen verwerpt en de maakbaarheid en het verbeteren van de samenleving bepleit, dreigt hij zich, tot zijn eigen ongenoegen, aanvankelijk in één hoek met het utopisme te manoeuvreren. Tussen historicisme aan de ene kant, Popper en utopisme aan de andere kant, kan fundamenteel onderscheid gemaakt worden, terwijl de grens tussen kritisch rationalisme en utopisme eerder gradueel lijkt te zijn.

De keuze voor Poppers kritiek van utopisme als toonbeeld van interne consistentie dringt zich vanzelf op. Popper verklaart immers herhaaldelijk dat aan zijn filosoferen mede een politiek motief ten grondslag ligt<sup>2</sup>: het kritisch rationalisme is in de eerste plaats een fundament voor politieke kritiek, met name op de wetenschappelijkheid van het marxisme. De aard van die kritiek en zijn eigen ideeën, die hij als een soort revisionistisch alternatief presenteert, maken het echter nodig dat hij zich ook rugdekking verschafft door het utopisme te bestrijden. Dat tweede front heeft in de literatuur relatief weinig aandacht gekregen.

Popper is geen rigoureuze systeemfilosoof, bij wie elke stelling op het zelfde ritme moet dansen. Zijn politieke theorieën zijn geen (chrono)logi-

sche gevolgtrekkingen uit absolute, metafysische premissen, maar eerder de binnenste kringen van een web waarvan hij nu eens dit, dan dat deel uitbouwt.

De centrale plaats die de kwestie van het utopisme in dit web inneemt zal ik beschrijven door eerst de allernoodzakelijkste elementen uit zijn metafysica weer te geven. Vervolgens wil ik in gaan op Poppers theorieën over en voor politiek en beleid, op zijn bezwaren tegen het utopisme en op de theoretische achtergronden daarvan. Critici van Poppers politieke denken komen daarbij ook aan het woord. De rol die utopisme zowel in het werk van Popper als in dit artikel speelt is – en blijft – echter negatief. Het gaat er niet om van utopisme een levensvatbare politieke theorie te maken; het gaat om de betekenis die het bij Popper heeft: een soort 'Es' bij een 'Über-ich'. Tot besluit komt de vraag aan de orde of Poppers defensieve politieke theorie ook een positieve, levensvatbare politiek oplevert.

### Poppers metafysica

Het grootste deel van Poppers werk bestaat uit bijdragen aan drie disciplines, de epistemologie, de ontologie en de meta-ethiek, die traditioneel maar ook in Poppers terminologie *metafysisch* heten: het betreft op zich ontoetsbare theorieën die bruikbare en toetsbare hypothesen leveren.<sup>3</sup>

*Epistemologisch* fundament van Poppers hele werk is zijn radicale afwijzing van inductie als wetenschappelijke methode. 'No rule can ever guarantee that a generalization inferred from true observations, however often repeated, is true.'<sup>4</sup> Wetenschappelijke kennis kan alleen ontstaan uit 'trial and error', uit de *falsificatie* van hypothesen. De enige zekerheid die in Poppers epistemologie kan bestaan, is de zekerheid van een weerlegging, en zelfs die is, zoals alle kennis, voorlopig en voor verbetering vatbaar. Later giet Popper deze these in een formule:

$$P_1 \rightarrow TT \rightarrow EE \rightarrow P_2.^5$$

Dit zogeheten 'evolutionair kennischema' zou voor alle kennisgeving vanaf het pantoffeldiertje tot Einstein toepasselijk zijn. Het zoeken naar kennis start met een probleem ( $P_1$ ), waarvoor proefoplossingen op grond van voorlopige theorieën (TT) worden bedacht. In de praktijk worden foute theorieën geëlimineerd (EE), waarna ten minste een nieuw probleem overblijft ( $P_2$ ), maar in geen geval een onwankelbare waarheid. De te toetsen theorieën (bij voorbeeld sociale wetmatigheden) moeten steeds ontkennend geformuleerd worden, zodat één tegenvoorbeeld ze al kan weerleggen. Popper geeft als voorbeeld de volgende hypothese: 'You

cannot equalize real incomes and at the same time raise productivity'.<sup>6</sup>

De waarde van een theorie moet volgens Popper aan de praktijk afgemeten worden, niet aan de mate waarin ze correct is afgeleid uit een eerste beginsel. In die zin mag Poppers werk zeker consequent heten: hij veronderstelt dat de hypothetisch-deductieve methode van de natuurwetenschappen ook sociale en politieke theorieën voor kritisch en praktisch onderzoek kan openleggen.<sup>7</sup> Wat voor theorieën geldt, geldt ook voor kritiek op theorieën. De soms flink demagogische argumenten tegen het utopisme zijn nooit zó wild dat ze de perken van het kritisch rationalisme te buiten gaan. In tegendeel: ze kunnen steeds worden herleid op zijn metafysica.

Ware kennis, de klassieke *adequatio rei et intellectus*, is niet te bereiken, hoogstens te benaderen (hetgeen Popper *verisimilitude*, waarheidsgelijkheid, noemt). Maar een falsificatie wijst nog niet aan waar de fout in een theorie zit – om slechts een van de tekortkomingen van falsificatie te noemen. Toch blijft *verisimilitude* mogelijk. Popper introduceerde daartoe een derde notie: *corroboratie*, het succes (ofwel het falen van goede pogingen tot falsificatie) van een theorie in het verleden.<sup>8</sup>

De drieëenheid falsificatie, corroboratie en *verisimilitude* maakt het volgens Popper mogelijk goede en slechte theorieën, echte en pseudowetenschap, te onderscheiden: een theorie is beter naarmate ze meer mogelijkheden voor falsificatie biedt. Hoe meer die mogelijkheden in corroboraties verkeren, hoe meer reden er is te geloven dat de theorie de waarheid benadert.<sup>9</sup> Wetenschappers behoren falsifieerbare theorieën op te stellen, deze te toetsen en vooral ook anderen in de gelegenheid te stellen ze te toetsen. Wetenschap, kennis überhaupt, is een sociaal produkt dat alleen kan bestaan bij de gratie van kritiek en ontvankelijkheid.

Goede wetenschap rechtvaardigt zich door goede theorieën, goede theorieën door falsifieerbaarheid, falsificatie door een beroep op redelijkheid. Die laatste grond laat zich niet rechtvaardigen: het is een (op zich irrationele) keuze voor rationalisme, uit afkeer van de gewelddadige consequenties die aan irrationalisme verbonden zijn.<sup>10</sup> Maar juist omdat een uiteindelijk rechtvaardiging ontbreekt, kan een (zelf)kritisch rationalist irrationele, niet-falsifieerbare theorieën niet zelfgenoegzaam afwijzen. Zulke theorieën kunnen waardevol en zelfs waar zijn, ze kunnen al of niet zin hebben – daarover kan de epistemologie zich niet uitspreken. Criteria voor 'zin' zijn menselijke produkten die op het gebied van de ethiek thuis horen.

Popper identificeert *ontologie* met zinloze vragen naar 'het wezen der dingen'<sup>11</sup>, of naar de mate van werkelijkheid van de werkelijkheid (zoals: is het leven een droom?). Desondanks spreekt hij wel, en uitgebreid, over

het object van de ontologie, zij het als de objectzijde, de objectiviteit, van kennis. 'As Dr. Johnson's famous refutation of Berkeley shows, a physical body such as a rock can be said to exist because it can be *kicked*; and if you kick a rock hard enough, you will feel that it can kick back.'<sup>12</sup> Interactie is hier het sleutelwoord: de interactie tussen steen en trapper bewijst dat beide *even* werkelijk zijn. Kennis, ontstaan door tegen stenen te trappen, door experimenten dus, is niet te relativiseren, maar refereert wel degelijk aan een werkelijkheid.

Zoals gezegd wijst Popper vragen naar het wezen van de dingen af (hij noemt die dwaling 'essentialisme'<sup>13</sup>). De absolute kennis die voor zulke wezensoordelen nodig is, is immers onbereikbaar – en voor praktische doelen ook overbodig. Wetenschappers moeten tot elke prijs essentialistische wijzen van werken vermijden en een 'nominalistische' methodologie hanteren. Definities moeten functioneren als etiketten, korte samenvattingen van lange verhalen over de objectiviteit, niet als wezensoordelen.<sup>14</sup>

Stenen schoppen terug – maar stenen schoppen geen theorieën omver. Theorieën horen thuis in een andere wereld, die Popper Wereld 3 is gaan noemen. Desalniettemin bestaan theorieën, want er is interactie tussen de steen, via mijn voet en mijn verbeelding, en de theorie. Popper onderscheidt drie fundamentele categorieën, die hij werelden noemt: Wereld 1 voor de fysische verschijnselen, de psychische Wereld 2, en Wereld 3, de sfeer van theorieën, kunst, en andere menselijke produkten, inclusief '...ethical values and social institutions (and thus, one might say, societies)'.<sup>15</sup> Tussen de drie werelden bestaat interactie, hetgeen hun bestaan bewijst: '...the objects of World 2 and of World 3 can kick each other, as well as the physical objects of World 1'.<sup>16</sup> Tot één wereld laat deze interactie zich niet reduceren; getallen zijn bij voorbeeld menselijke produkten, maar priemgetallen zijn onverwachte consequenties, los van de fysische of psychische wereld ontstaan, en onafhankelijk van deze te bespreken.<sup>17</sup>

Met deze relatieve autonomie van Wereld 3 hoopt Popper de menselijke vrijheid en creativiteit te redden van het determinisme: '...the theory that the creation of works of art or music can, in the last instance, be explained in terms of chemistry or physics seems to me absurd'.<sup>18</sup> Verderop stelt hij: '... no good reasons have been offered so far that shed doubt upon human freedom and creativity, a creativity which is restricted as well as inspired by the inner structure of World 3'.<sup>19</sup> Indeterminisme – bij voorbeeld het klakkeloos universaliseren van de quantummechanica – is echter niet genoeg; daarmee wordt de mens enkel van determinisme naar volmaakt toeval gesleurd. 'What we really need is the thesis that *World 1 is incomplete*; that it can be influenced by World 2; that it can interact with World 2; or that it is causally open towards World 2, and hence, further, towards World 3'.<sup>20</sup>

Een volgend onderdeel van Poppers 'ontologie' wordt gevormd door een evolutietheorie waarin het evolutionaire kennisschema een hoofdrol speelt. Alle leven wordt daartoe herleid: het gedrag van dieren even zeer als dat van organen, in alle gevallen betreft het probleemoplossende theorieën die meer of minder geslaagd zijn en die al of niet helpen overleven.<sup>21</sup> De mens ten slotte, heeft dank zij de taal Wereld 3 geschapen, waarin theorieën elkaar onderuit kunnen halen zonder dat mensen elkaar stenigen – waarmee 'einer bewussten Selektion, einer bewussten Auslese von Theorien, anstelle ihrer natürlichen Auslese'<sup>22</sup> ontstaat: de creatie in plaats van het 'gebeuren' van de wereld.

Jürgen August Alt ziet in deze evolutionaire metafysica aanleiding Poppers werk te interpreteren als één grote epistemologische aanklacht tegen de 'Gottwerdungsdrück' in de 'Utopie, dass es irgendwie möglich sein müsste, mit Sicherheit zur Wahrheit zu gelangen'.<sup>23</sup> De kritiek op het politiek utopisme is in Alts ogen een afgeleide van Poppers aanval op deze 'hyperutopie'. Aan de meta-ethische oorsprong van die kritiek besteedt Alt echter geen aandacht.

Veel heeft Popper overigens niet geschreven over de *ethiek*: de *Open Society* omvat bijna alles op dat gebied. Het verschil tussen feiten en maatstaven, besluiten of beleid<sup>24</sup> maakt ethiek en politiek mogelijk. Popper noemt dit kritisch dualisme, omdat het de erkenning inhoudt van het feit dat normen en wetten mensenwerk zijn, en geen onherroepelijke, voorbeschikte en van kritiek gevrijwaarde gegevens. De 'feiten', de natuurlijke omstandigheden, begrenzen het open universum van de normen slechts: 'Our decisions must be compatible with the natural laws... for if they run counter to such laws, then they simply cannot be carried out'.<sup>25</sup> Besluiten die de natuurlijke grenzen overschrijden verliezen immers hun (onto)logische status van besluit – ze refereren niet langer aan iets waarover besloten kan worden. Normen en waarden zijn produkten die we op hun waarde kunnen schatten, maar de maten daartoe zijn eveneens artefacten. Ethiek is dan ook volkomen conventioneel. Er bestaat niet zoiets als het GOEDE of de *essentie van een zaak* die gerealiseerd moet worden, geen uiterste norm, geen eerste beginsel op ethisch gebied.<sup>26</sup>

De verantwoordelijkheid die de vrije en creatieve mens voor zijn zelf gemaakte normen heeft is een kwestie van auteurschap. Van verantwoordelijkheid jegens een hogere autoriteit, verantwoordelijkheid voor een al omschreven taak, kan geen sprake zijn. Bij gebrek aan een absolute maat bestaan er geen absolute rechtvaardigingen, alleen weerleggingen van rechtvaardigingen en voorlopige aanbevelingen.

Uiteindelijk lijkt Poppers meta-ethiek een soort negatief relativisme op te leveren: de dialoog rond ethiek achterhaalt dat zich niets laat rechtvaar-

digen.<sup>27</sup> Er bestaat geen objectieve juistheid zoals er wel een waarheid bestaat, er kan ook geen ethische verisimilitude zijn. Op zijn best is er overeenstemming over waarden tot we 'wijzer' worden en ze gaan betwijfelen. Object van het ethisch vertoog is het 'rationaliseren van de wereld',<sup>28</sup> het openleggen ervan voor de creatieve autonome mens, voor wat later heet 'Selbstbefreiung durch das Wissen'.<sup>29</sup> Popper eigent zich expliciet de positie van Sokrates toe, die ook waarheden zocht door de gevestigde moraal te kritiseren, om met nieuwe voorlopige hypothesen, maar zonder zekerheden, achter te blijven.<sup>30</sup>

Popper loochent het bestaan van een Wereld 4 voor eeuwige waarden. Waarden maken deel uit van Wereld 3. Zoals voor de objectieve beschrijving van feiten geldt, moeten ook waarden (in overeenstemming met het methodologisch nominalisme) als etiketten beschouwd worden. Waarden drukken preferenties uit die op hun beurt het produkt zijn van traditie en ervaring. De geldigheid van ethische etiketten is beperkt. Op de instituties die een generatie van utopisten anno 1900 voor het hoogtepunt van 'harmonie' aanzag, kan een volgende generatie, een andere politieke stroming, met evenveel recht een nieuw etiket plakken.

Poppers meta-ethische positie sluit bij voorbaat een aantal ethische scholen uit. Historisme is er een van: het idee dat elk tijdperk een eigen 'ethiek' (voorkeuren, oordelen, belangen) heeft, een stelling die verbonden kan worden aan utopisme, historicisme, en het even onjuiste denkbeeld dat doelen wetenschappelijk te ontdekken zijn. Ethisch positivisme moet eveneens van de hand worden gewezen: het is inconsistent, want het vraagt bepaalde normen als feiten te erkennen, en impliceert daarmee dat we toch de vrijheid hebben ze (niet) te erkennen. Moreel relativisme is ook onhoudbaar: de ontdekking dat verschillende normen mogelijk zijn maakt nog niet alle normen even goed. Er is een discussie mogelijk, zelfs tussen culturen, waarin normen aan gedeelde hogere maten gemeten kunnen worden, of waarin geleerd wordt wat als een gemeenschappelijk kwaad ervaren wordt – al is het produkt van die discussie 'alleen maar' een nieuw artefact.<sup>31</sup>

Het ontbreken van het GOEDE maakt overigens positieve aanbevelingen niet onmogelijk. Daarbij neemt Popper tot uitgangspunt de stelling dat er geen rechtvaardiging bestaat een ander ergens toe te dwingen of deze een mening op te leggen: er is niemand die het het 'beste' kan weten. 'Rationalism is therefore bound up with the idea that the other fellow has a right to be heard, and to defend his arguments',<sup>32</sup> waarmee ook andere positieve eisen verbonden zijn, zoals tolerantie, hulp aan de medemens, en verantwoordelijkheid. Al deze vormen van openheid van het maatschappelijk leven worden 'something like a moral obligation' omdat, para-

doxaal genoeg, niemand een *ander* plichten mag opleggen. Zoals onder-ontologisch liberalen gebruikelijk is het enig ethische gedrag dat geen engagement met een of ander GOED doel impliceert, maar steeds aan ieder persoon de mogelijkheid laat naar een eigen overtuiging te leven.<sup>33</sup>

### Politiek en beleid

Popper werkt zijn ethische denkbeelden vooral op politiek terrein uit. Juist daar is – omdat niemand zich in rede op morele superioriteit kan beroepen – consensus nodig. Om dezelfde reden moeten 'the "higher" values ... very largely be considered as "non-agenda", and should be left to the realm of *laissez-faire*'.<sup>34</sup> Ethiek bereikt, evenals de wetenschap op haar gebied, meer vooruitgang wanneer normen negatief worden geformuleerd. Popper gelooft dat sociale kwaden eerder zijn aan te wijzen dan het GOEDE, dat hij met de steen der wijzen vergelijkt.<sup>35</sup> Het zou dan ook in beginsel redelijker zijn beleid te voeren volgens de maxime 'minimize suffering', ook wel 'minimum misery principle' genoemd.<sup>36</sup> De, uiteraard hypothetische, maxime is Poppers stokpaardje in de politieke filosofie van de *Open society*. Naar verder op blijkt is het ook een van zijn minder geslaagde voorstellen.

Het 'voorzichtig-dan-breekt-het-lijntje-niet' dat Popper bepleit heeft niets met conservatisme te maken. Popper heeft geen principiële bezwaren tegen veranderingen op welk gebied ook. Zoals in de metafysica tegenover het determinisme en ethisch positivisme neemt hij in de politiek allereerst stelling tegen '*passivistisch*' beleid, geïnspireerd door historicistische theorieën als die van Plato, Hegel en Marx: de vijanden bij uitstek van de open maatschappij. Het is evenzeer onmogelijk de evolutie van het heelal als de loop der politieke dingen te voorspellen. Het voeren van een (b.v.) marxistisch beleid is volgens de indeterminist Popper niet het zich schikken naar de grote lijnen van de geschiedenis, maar het maken van die geschiedenis. Historicisme is een *politiek* van de toekomst, een onredelijke bovendien. In de eerste plaats is het per definitie onzinnig (actief) beleid te voeren dat, in welke afgezwakte vorm ook, (passief) onvermijdelijk wordt genoemd. Zulk beleid is eenvoudig zelfbedrog. Ten tweede kan de morele mode van de toekomst nooit een argument zijn om nú te kiezen voor die moraal. Elk individu is steeds zélf, hier en nu, voor zijn daden verantwoordelijk. Ten derde is het *in rede* onmogelijk zo'n beleid uit te voeren. Het zal, met de woorden van Marx, aan interne tegenstellingen ten onder gaan: de 'onvermijdelijke loop der dingen' moet met geweld worden opgelegd, want ons is de 'open' maatschappij geworden. Retori-

sche franje daargelaten verstaat Popper hieronder de maatschappij waarin de theorie van het ethisch dualisme doordringt in het bewustzijn en gedrag van de moderne mens. In de evolutie van de westerse maatschappij wordt, ondanks mensen als Plato en Marx (en Stalin en Hitler, al noemt Popper hen niet met name), een einde gemaakt aan 'het' heilige, 'het' ongenaakbare, 'het' taboe en 'de' stam, ten gunste van het individualisme, de creativiteit, en politieke en sociale vrijheid.<sup>37</sup> Historicisme is een poging de klok van die sociale evolutie terug te draaien.

Zoals het een (ook ethisch) nominalist betaamt, verwijt Popper historicistische doctrines geen 'onjuistheid' maar 'onredelijkheid'. Weer gaat het om het *in rede* onmogelijke: Popper twijfelt er niet aan dat het feitelijk mogelijk is de geschiedenis terug te draaien – tegen een fantastische prijs. '*If we turn back, then we must go the whole way – we must return to the beasts ... But if we wish to remain human, then there is only one way, the way into the open society. We must go into the unknown, the uncertain, and insecure, using what reason we may have to plan as well as we can for both security and freedom.*'<sup>38</sup>

Passivisme is dus een vorm van zelfbedrog; alleen *activisme* kan een zinvolle politiek van de toekomst opleveren. Daarbij staat het beschermen en in stand houden van het open karakter van de maatschappij voorop: de mogelijkheid kritiek te leveren, met in het kielzog waarden als vrijheid, gelijkheid, tolerantie en individualisme. Het instrument om de kritiek op alle maatschappelijke terreinen te beschermen is de *staat*. Popper verstaat daaronder (impliciet, want hij definieert het begrip niet) een verzameling instituties die in dienst staan van de samenleving. Van die instituties wordt verwacht dat ze onderling optreden als 'checks and balances' en bovendien de macht van individuele mensen op het staatsapparaat binnen redelijke proporties houden.

De rol van de staat moet in overeenstemming met het kritisch dualisme geformuleerd worden: niet 'wat is de staat', maar 'wat willen we met de staat' is de politieke kwestie.<sup>39</sup> De garantie voor de vrijheid tot, en openheid voor, kritiek en verandering blijft steeds *conditio sine qua non* van beleid. Zo mag de staat, in naam van de tolerantie, zich verdedigen tegen intoleranten, en mogen de tolerantanten (kritisch rationalisten) zich tegen een intolerante staat verdedigen.<sup>40</sup> In dat licht moet ook Poppers beleidsbeginsel 'minimize suffering' gezien worden. Sociale kwaden remmen de vrijheid tot creatie en rationalisatie van de wereld, de vrijheid die een open en democratische maatschappij nu juist moet garanderen.

## De grenzen van de macht

Poppers verwerping van utopisme is, evenals zijn kritiek van het indeterminisme en het ethisch relativisme, een kwestie van rugdekking. In alle drie gevallen is sprake van een logisch vervolg op de aanval op tegengestelde theorieën: historicisme, determinisme en moreel positivisme (of absolutisme). De privé-conceptie van utopisme die Popper hanteert is niet onomstreden. Utopisme is in de wandeling toch al een beladen begrip, waarbij partijen zich scharen rond de uitersten van 'onpraktisch vernuft' en 'praktischen Vernunft'. Desondanks bestaat er over de feitelijke kenmerken van de moderne utopische politieke theorie overeenstemming. Onder utopisme wordt meestal, door de meeste auteurs en ruwweg, verstaan die vorm van politieke theorie met betrekking tot de toekomst, waarin een maximale kenbaarheid en maakbaarheid (kneedbaarheid) van de totale maatschappij wordt verondersteld, en waarin een positief geformuleerd doel wordt nagestreefd: het GOEDE.<sup>41</sup>

Poppers conceptie van utopisme sluit aan bij die algemene omschrijving. Zoals uit de bespreking van zijn kritiek hieronder blijkt, signaleert hij in het utopisme allereerst de epistemologische, ontologische en ethische kenmerken uit die omschrijving. Daarnaast spreekt hij over utopisme als politieke theorie in de dubbele betekenis van de term: een theorie over politiek en een voor politiek. Voor Popper geldt dat 'the proof of the pudding is in the eating': hij meet de rationaliteit van utopisme af aan de mate waarin het falsifieerbare hypothesen oplevert, de mate waarin het beleid realiseerbaar is in de – open – maatschappij. In de *Open society* kritiseert hij dan ook utopisme als inferieure beleidsvorm ('utopian engineering') vergeleken met het kritisch rationalistisch alternatief: ad hoc-'planning' ('piece-meal engineering').<sup>42</sup>

Utopische en ad hoc-planning zijn ideaaltypen voor activistische politiek. De eerste is radicaal en revolutionair, de tweede kleinschalig in opzet en weldoordacht – de eerste is totalitair, de tweede revisionistisch. Popper gebruikt utopisme niet alleen als de limiet van zijn eigen politieke theorie, als objectieve grens, maar ook als schrikbeeld. Hij wil tegelijk zijn eigen theorie in beleid vertalen, en een concurrent uitschakelen die zich kenmerkt door een overspannen en overdreven hoop ten aanzien van de mogelijkheden van creatieve vrijheid. De nadruk ligt daarbij op overspannen en overdreven, niet op hoop. Ook Popper heeft hoop op een betere wereld. Hij is principieel activist: niets maakbaars is uit te sluiten van menselijke beoordeling en hervorming. Popper besteedt, ondanks zijn engagement met de deontologische ethiek, erg veel aandacht aan de rechtvaardiging van doelgericht gedrag. Het beleidsbeginsel 'minimize suffering' is

daar een voorbeeld van. Idealen zijn te waarderen en hoeven niet het licht aan het einde van de tunnel te blijven; revoluties in naam van het emancipatie-ideaal kunnen gerechtvaardigd zijn.<sup>43</sup> Er is zelfs 'zoiets als een morele plicht' de mensen naar een betere wereld te helpen.

Er bestaan ook overeenkomsten tussen de methoden van beide planners: de maakbaarheid van de samenleving en een voorkeur voor de staat boven ongeordend leven worden voorondersteld. Beide bezien de staat als instrument: steeds is de vraag *hoe* de staat, *hoe* de sociale instituties extern geformuleerde doelen kunnen realiseren. De staat is een middel tot een doel, geen doel op zich.<sup>44</sup> Beide kunnen zich bovendien verenigen in de omschrijving van rationaliteit als bewust, consistent en efficiënt handelen om een doel te bereiken.<sup>45</sup> Hier scheiden zich echter de wegen van de utopische en de ad hoc-planner. De utopische planner acht rationeel handelen alleen mogelijk wanneer het laatste en 'echte' doel bekend is; alle andere doelen zijn in feite slechts middelen. Hij wil voor hij handelt een blauwdruk van de utopische machine in handen hebben. De ad hoc-planner daarentegen heeft die blauwdruk niet nodig – zelfs niet het geloof in of de hoop op zo'n ideale maatschappij. Hij wil liever de grootste kwaden bestrijden dan het grootste GOED bereiken – dat wil zeggen, liever beleid uitvoeren dan eindeloos bekvechten. De utopische planner wil een hele maatschappij veroveren, volledig beheersen en hervormen. De ad hoc-planner kan en wil problemen op een kleinere schaal aanpakken, hij ontwerpt passende sociale instituties te midden van bestaande.<sup>46</sup>

Popper claimt dat in theorie ad hoc-planning wel, en utopische planning niet 'methodologically sound' is<sup>47</sup>, terwijl in de praktijk ad hoc-planning succes heeft, en utopische planning niet bestaat.<sup>48</sup> Ad hoc-planning kan bijdragen aan, en past bij, de open maatschappij. Utopische planning kan geen van beide – het leidt zelfs niet naar Utopia.

Poppers planningsbegrip is, voor het liberalisme van zijn tijd, nogal militant. Het duidelijkst blijkt dat in vergelijking met het werk van zijn tijdgenoot en vriend F. A. Hayek (een grondige vergelijking tussen beiden vraagt uiteraard meer dan een alinea). Popper en Hayek mogen elkaar graag citeren, met name om de gemeenschappelijke benadering toe te lichten van de ontwikkeling van de open maatschappij ('Great Society'), en een gedeelde voorkeur voor kritisch (evolutionair) boven absoluut (naïef) rationalisme te laten blijken.<sup>49</sup> Beiden zijn deontologisch liberalen, beiden hechten aan traditie (zij het in verschillende mate), en beiden geven lucht aan hun weerzin tegen totalitaire beleidsvormen (Hayek met name in *The road to serfdom* (1944)). Popper noemt Hayek ook als bron van enkele argumenten tegen utopische planning.<sup>50</sup> Over ad hoc-planning echter kunnen de twee het niet eens worden. Hayek heeft een hartgrondige af-

keer van 'scientism' en planning, waar hij de zekerheid van het 'raamwerk van de wet' en de natuurlijke groei van de maatschappelijke orde tegenover stelt. Op de achtergrond staat een verschillend mensbeeld. Popper legt vooral in zijn vroege werk meer nadruk op de scheppende vermogens van de mens, waar Hayek juist de menselijke afhankelijkheid van zijn milieu benadrukt. Hoewel Popper vindt dat het verschil tussen 'piece-meal engineering' en 'legal framework' slechts terminologisch is<sup>51</sup>, blijft 'engineering' in de oren van Hayek daarom klinken als een vloek.<sup>52</sup>

### Bezwaren tegen het utopisme

Het is onbegonnen werk de minstens honderd, soms slechts in nuances verschillende, argumenten tegen het utopisme in Poppers werk hier op te sommen. Ik zal volstaan met het aangeven van de drie belangrijkste thema's: holisme, leren van fouten, en ethiek. Elk van deze thema's kan worden herleid op Poppers metafysica. Minstens even interessant is het te bezien in hoeverre het hem daadwerkelijk lukt zijn politiek van bescheiden hervormingen af te scheiden van het radicale utopisme – temeer daar Poppers begrip van utopisme wel heel radicaal is. De menigte anti-utopische argumenten tekent niet alleen de rijkdom van Poppers repertoire, maar ook de moeite die het hem kost met zijn 'linkervleugel' af te rekenen.

Argumenten tegen het *holistische* karakter van utopisme zijn vooral aan te treffen in *The poverty of historicism*. Onder holisme (te onderscheiden van essentialisme) verstaat Popper de kennis van 'the totality of all properties or aspects of a thing, and especially of all the relations holding between its constituent parts'.<sup>53</sup> Utopisme, dat immers een 'hele' maatschappij wil hervormen, veronderstelt zulk holisme en is daarom onwetenschappelijk. Om te weten wat 'alle' aspecten van een maatschappij zijn is namelijk een oneindige hoeveelheid kennis nodig. Ad hoc-planning daarentegen gaat uit van negatieve kennisvorming: kennis groeit door weerlegging van hypothesen. Ad hoc-planning is, per definitie, elk soort planning waarin geen aanspraken op 'volledige' kennis worden verondersteld, laat staan vóórondersteld.

Het veronderstelde holisme van de utopist levert volgens Popper ook een beheersprobleem op, dat in Nederland (naar de reclame) het Droste-effect genoemd wordt: controle van maatschappelijke relaties door een planner voegt aan diens beeld van de maatschappij een nieuwe relatie toe, die tot een eindeloze opstapeling van controle over controle leidt; kennis is niet centraliseerbaar.<sup>54</sup> Om de (informatie over de) maatschappij toch beheersbaar te houden moet de holist de verschillen tussen mensen als ruis

bezien; hij moet ze wegdenken (wat formeel onjuist is) of wegwerken.<sup>55</sup>

Een verder trekje van utopisme dat Popper als holistisch kenschetst, is de gedachte dat het mogelijk is met een *tabula rasa* aan een nieuwe maatschappij te beginnen. De consequentie van die gedachte is dat de utopist uiteindelijk ook zichzelf en zijn heilsplan van de lei moet vegen.<sup>56</sup>

Popper schildert een wel heel 'ideaal' ideaaltype van utopisme. De meeste utopisten van More tot Callenbach zullen zich niet kunnen vinden in deze zwart-wittekening. Utopisten zijn radicaler in hun vernieuwingen dan Popper; ze claimen daarom nog niet alles vanaf de Big Bang te willen over- en beter doen. Ook op weg naar en in Utopia heeft de traditie een fundamentele en vooral funderende plaats.<sup>57</sup> Evenmin hoeft de utopist te claimen zijn heelal van A tot Z te kennen. Hij of zij kan volstaan met de bewering 'genoeg' te weten over mens en maatschappij om een ideaal (ontisch) te kunnen en (ethisch) te durven realiseren. Meer vraagt Popper ook niet van zijn ad hoc-planning, en meer hoeft dan van geen enkele politieke theorie te worden gevraagd.<sup>58</sup>

Poppers tweede reeks anti-utopische argumenten is minder formalistisch maar des te principiëler. Rationeel politiek handelen moet, als alle kennis, gebaseerd zijn op *de mogelijkheid van fouten te leren*. Formeel gesproken beschikt de utopische planner niet over die mogelijkheid. Hij moet al bij de eerste de beste (onvermijdelijke) fout óf aannemen dat het hele plan fout is en overnieuw beginnen (et cetera ad infinitum), óf ad hoc ingrijpen, zoals Lenin met de Nieuwe Economische Politiek deed. In het eerste geval is er geen sprake van leren door fouten, maar van gissen naar de bronnen van fouten, en in het tweede geval wordt er wel getracht te leren maar is niet langer formeel sprake van utopische planning. In beide gevallen bestaat utopische planning alleen in theorie en niet in de praktijk.<sup>59</sup> Zulke grootschalige planning is niet ingericht op het maken van fouten, maar op het verbeteren van de wereld in één klap. Ad hoc-planning verandert de wereld daarentegen als ware het een machine: beetje bij beetje, overzichtelijk. Voor utopische planning ontbreken eenvoudig de kennis, de technieken en de ervaring.<sup>60</sup>

Popper meent verder dat utopische planning niet over adequate mogelijkheden beschikt om kritiek te verwerken of problemen (de 'P<sub>n</sub>' in het evolutionaire kennischema) te signaleren. Het is een type planning dat afhankelijk is van de centralisatie van macht en kennis – en dat maakt het, in de ogen van de kritisch rationalist, onuitvoerbaar en irrationeel. Niet alleen omdat het fysiek onmogelijk is alle noodzakelijke kennis in één brein of één comité van breinen op te bergen, en het onmogelijk is voor de planner 'to ascertain what is in the minds of so many individuals'<sup>61</sup> (argumenten die Popper van Hayek leent), maar bovenal toch vanwege een typisch

popperiaans bezwaar. Zijns inziens is het vergaren van kennis een sociaal proces dat van kritiek en tolerantie moet bestaan. Zonder discussies, falsificaties en *groei* van kennis is er geen kennis. De blauwdruk van de utopist schiet hier te kort: het is een statisch plan in de stijve koppen van enkelen, dat jarenlang stug gehandhaafd en uitgevoerd moet worden. In tegenstelling tot ad hoc-planning is utopische planning niet in staat vrije meningsuiting en kritiek te verdragen. Daarmee garandeert het noch vooruitgang van kennis, noch vooruitgang in de richting van Utopia.<sup>62</sup>

Utopisme, aldus Popper, veronderstelt het wegdenken of wegwerken van de verschillen tussen mensen. Het eerste is in formeel opzicht irrationeel: waarom zou men beleid baseren op gegevens waarvan al bij voorbaat bekend is dat ze onjuist moeten zijn? Het tweede alternatief is, nog afgezien van ethische implicaties, ook irrationeel. De utopist die zijn medeburgers kneedt naar een ideale aanschijn draait de zaken om. Hij maakt de staat tot maat van de mens, alsof de mens een functie heeft voor de staat. De utopist meet de feitelijke volmaaktheid van de maatschappij af aan een ideaalbeeld, terwijl de werkelijke maat (en dat is voor Popper nog altijd de mens) wordt geëlimineerd. Zo immuniseert de utopist zich tegen elke falsificatie.<sup>63</sup>

Gezien al deze kritiek op de epistemologische kwaliteiten van het utopisme prefereert Popper uiteraard ad hoc-planning als beleidsvorm voor de open maatschappij. Ad hoc-planning heeft twee belangrijke voordelen. In de eerste plaats kan het onder realistische condities experimenteren, en zo verkregen kennis verzamelen en toepassen.<sup>64</sup> In de tweede plaats is het niet principieel voorbehouden aan bescheiden veranderingen, maar kan het grote problemen evenzeer oplossen; gegeven de ervaring is het op elke schaal inzetbaar.<sup>65</sup>

In de ogen van de kritisch rationalist is de zaak daarmee afgedaan: er is een te veel aan variabelen, te weinig theorie en ervaring, geen mogelijkheid het plan aan te passen na kritiek, zelfs geen officiële rol voor kritiek, kortom geen wetenschappelijk te verantwoorden planning. Daarom zal de utopische planner terug moeten vallen op irrationalisme: dwang, grove nivellering, ongecontroleerd plannen.

Een utopie-apologeet kan wel afdingen op die kritiek. Allereerst vormen het huidige gebrek aan kennis en ervaring evenmin als de 'onmogelijkheid' van reflectie en adaptatie onoverkomelijke bezwaren. Evenals de ad hoc-planner kan een utopist het plan aanpassen als dat nodig is, en dat zonder in ongepland aanrommelen te verzeilen – ondanks Lenins NEP. De utopist kan al die praktische problemen erkennen zonder de blauwdruk op te geven.<sup>66</sup> Naar zijn oordeel zijn die problemen uiteindelijk eerder groter dan fundamenteel verschillend van die bij ad hoc-planning.

In beginsel kan verder op de epistemologische rol van openheid en kritiek zelf worden afgedongen. Kritiek is geen goed in zich, maar goed omdat het kennisgroei bevordert. Gesteld dat bekend is dat er *voldoende* kennis, maatschappelijke steun en kans op succes is, heeft kritiek zijn epistemologische doel gediend en is het, technische details van het beleid daargelaten, overbodig – bij beide soorten planning. De politieke en ethische bezwaren tegen het monddood maken van critici zijn daarmee overigens nog lang niet weggenomen. Verder zal Popper natuurlijk tegenwerpen dat al die kennis er veel eerder is voor de negatieve taakstelling van ad hoc-planning dan voor het ideale doel van de utopist. Daarmee wordt de discussie weer verplaatst naar de ethiek: de utopist kan immers aanvoeren dat zijn ideaal het *waard* is iets langer op te wachten – als hij Poppers tegenwerping op zich al accepteert.

Het verwijt van immunisering tegen kritiek ten slotte loopt ook vast. Of het is zo dat beide beleidsvormen zich immuniseren door de (politieke verlangens van) mensen te veranderen (want ook de produkten van ad hoc-planning, instituties, beïnvloeden het gedrag en denken van burgers<sup>67</sup>) – of geen van beide immuniseren zich. Poppers credo is immers dat onder ieder regime, open of niet, uiteindelijk de mens de instituties beheerst (te goeder of te kwader trouw, maar dat terzijde).

Het grootste deel van Poppers kritiek op het utopisme – ook het argument tegen immunisering – is *ethisch* van aard en herleidbaar op zijn stokpaardje 'Selbstbefreiung durch das Wissen'. Als er ergens fundamenteel verschil bestaat tussen Poppers ad hoc-planning en het utopische model, is het op dit terrein. Utopisme wil de evolutie van de open maatschappij (de 'Selbstbefreiung' van de samenleving) op sociaal niveau stoppen en op intellectueel niveau ontkennen. Die ontwikkeling stoppen is echter alleen mogelijk wanneer de rationaliteit wordt ingeruild tegen het irrationele zelfbedrog dat de menselijke creatieve vrijheid en verantwoordelijkheid ontkent.

Utopisme en kritisch rationalisme nemen diametraal tegengestelde ethische posities in. Utopisme omhelst per definitie een absoluut GOED doel. Welk doel dat ook mag zijn, het is onverenigbaar met de liberale zelfbevrijding. Elk ideaal doel is, in de liberale visie van Popper, een tijdelijk artefact, open voor discussie en verandering. De principiële fout van de utopist is zijn essentialisme: hij meent doelen en idealen definitief te kunnen vaststellen, zonder daarbij rekening te houden met de veranderende mening van de dragers van doelen – mensen.<sup>68</sup> In feite belijdt hij een moreel futurisme: de veronderstelde mode van de toekomst wordt het heden als maat opgelegd.<sup>69</sup>

Aangezien het utopisch ideaal niet rationeel kan worden onderbouwd,

moet de utopist overtuigen met geweld of een beroep doen op het sentiment.<sup>70</sup> De uitvoering van het plan vraagt onverantwoorde offers van de burgers, misschien wel mensenoffers<sup>71</sup>, die, bij gebrek aan zekerheid over de kans van slagen, niet te rechtvaardigen zijn. Zeker in de revolutionaire tijden als die waarin de utopie moet worden uitgevoerd zijn idealen ('oude waarden en gedachten') verre van onveranderlijk. Vasthouden aan een blauwdruk vereist dan de onderdrukking van de vijanden van het plan: openheid, kritiek, vrije meningsvorming, mensen.<sup>72</sup> Ad hoc-planning heeft het voordeel dat haar *theorieën* sterven kunnen, in Wereld 3.<sup>73</sup> Ernstiger nog is de minachting van de radicale utopist voor tradities, de onmisbare grond-onder-de-voeten voor kennisvorming en zelfbevrijding.<sup>74</sup> De veranderlijkheid van idealen is er ten slotte voor verantwoordelijk dat het resultaat van utopisch plannen bijna zeker geen ideaal is, maar waarschijnlijk een dictatuur of bureaucratie zonder de 'checks and balances' van het ad hoc-plan.<sup>75</sup>

Maar de utopist kan niet eens de zekerheid geven *dat* zijn ideaal haalbaar is, zelfs wanneer we op de welwillendheid van de Leider(s) konden vertrouwen. Zowel over het doel als over de vele 'GOEDbedoelde' middelen is consensus minder snel te bereiken dan voor de kwaadbestrijdende ad hoc-planning het geval is. De utopist verlangt dat we gokken op het causale verband tussen een heleboel middelen en een ver verwijderd doel, waarbij de risico's voor de burgers groter worden naarmate het middel erger is, het minder duidelijk is welke winst utopische planning vergeleken met ad hoc-werk of zelfs nietsdoen oplevert (immers de geschiedenis van een maatschappij is onvoorspelbaar), en naarmate de bijkomende effecten (nieuwe idealen én fouten) groter zijn. Anders gezegd: de schade in menselijk leed door utopische planning is groter, de kans op lotsverbetering voor de medemens kleiner vergeleken met ad hoc-planning.<sup>76</sup> Per slot van rekening kan politiek niets meer dan voorwaarden scheppen: 'There are no institutional means of making a man happy'.<sup>77</sup>

Als mosterd na de maaltijd verwijt Popper de utopist nog de verplichtingen van de open maatschappij te schenden: hij bedreigt het individualisme en de persoonlijke verantwoordelijkheid<sup>78</sup>, de wet en de burgerlijke vrijheden.<sup>79</sup> Poppers grootste angst is dat de utopist de 'humanitarian urge to help'<sup>80</sup> van de medemens wel hoort, maar achter de nood een ideaal gaat zoeken, lijden en geluk als tegengestelden interpreteert<sup>81</sup>, de politieke verlangens van zijn cliënt negeert en ten slotte een esthetische wensdroom presenteert, die de mensen aan een betere wereld moet helpen, maar ze juist de hel op aarde brengt.

Bij de kritiek op de holistische en epistemologische kwaliteiten van utopische planning was het nog mogelijk de verschillen met ad hoc-planning

gradueel te noemen. Op ethisch gebied is dat minder eenvoudig, zelfs wanneer de risico's die de grootschaligheid van het plan meebrengt over het hoofd worden gezien.

Utopie-apologeten willen nog wel eens wild om zich heen slaan wanneer de ogenschijnlijke rust van Utopia met onderdrukking in verband wordt gebracht. Die harmonie zou juist het gevolg zijn van een fundamentele morele consensus, die weer het resultaat is van de verwijdering van alle disharmonieuze elementen (klassenstrijd) uit de samenleving.<sup>82</sup> Tegen Poppers verwijten baat zo'n verweer niet. Binnen Poppers rationale beeld van de open maatschappij is duurzame consensus (dat wil zeggen de immunisatie van idealen) naast een 'agreement to disagree' onmogelijk en onvoorstelbaar.

De onderdrukking van kritiek (en daarmee van individualiteit) omwille van het GOEDE doel kan evenmin met het kritisch rationalisme verenigd worden. Er kan, *ten eerste*, geen tijdelijk offer (het monddood maken van critici) worden gebracht om een eeuwig GOED te veroveren – want 'goed' verdraagt zich niet met 'eeuwig'. Idealen zijn immers tijd- en cultuurgebonden artefacten. *Ten tweede* kan er geen kleiner voor een groter GOED worden opgeofferd. De poging individuele vrijheid te ruilen voor iets anders – wat of wanneer dan ook – leidt tot het ontduiken van de verantwoordelijkheid van de mens jegens zichzelf: zelfbedrog. Uiteindelijk moet elk individu steeds voor zichzelf, voor zijn daden en voor zijn denken *alleen* verantwoordelijk zijn.<sup>83</sup> *Ten derde*: er is geen sprake van de opoffering van een graankorreltje individualiteit om een silo openheid en zelfbevrijding te oogsten. Zeker is de individuele vrijheid voor Popper geen heilig huisje; de tolerantanten hoeven de intolerantanten niet te verdragen als het er op aan komt. Maar de utopie-apologeet kan het streven naar Utopia onmogelijk met het streven naar openheid gelijkstellen. Streven naar de *beste* levenswijze veronderstelt, zoals de term al zegt, essentialisme en is op die grond voor een ethisch nominalist absurd.

Meer succes hebben Poppers critici waar diens wapen zich tegen hem keert: het zogeheten negatieve utilisme (het 'minimum misery'-beginsel) heeft absurde aspecten die het als alternatief voor het (mede utopische) streven naar het GOEDE ongeschikt maken. Zo heeft Alan Ryan gewezen op de extreme maatregelen die Poppers beleidsbeginsel, letterlijk geïnterpreteerd, vraagt. Het 'would prescribe an unexpected and painless death for the whole of the human race'.<sup>84</sup> In George Katebs apologie van het utopisme wordt utopische planning, ironisch genoeg, zelfs verdedigd als het summum van popperiaanse kwaadbestrijding...<sup>85</sup>

Poppers reactie (in een addendum bij de *Open society* uit 1961) op soortgelijke kritiek is kort. 'I quite agree with those critics of mine who have

shown that used as a *criterion*, the minimize misery principle would have absurd consequences.<sup>86</sup> Criteria voor rechtvaardigheid en juistheid hoeft niemand te verwachten: die bestaan niet. Poppers beleidsbeginsel is, zoals iedere maxime dat moet zijn, onzeker en altijd onaf. Blijkbaar is 'minimize suffering' geen *conditio sine qua non* van ad hoc-planning. Popper heeft goede redenen een beleid van kleine maatschappelijke veranderingen te prefereren boven grote plannen, ook als op die kleine veranderingen het etiket 'bestrijding van leed' niet kan worden geplakt. Wat allemaal niet wegneemt dat het er veel van weg heeft dat hij zijn lezers heeft getracht blij te maken met een dode mus.

Of Popper nu zonder alternatief beleidsbeginsel achterblijft of niet, maakt voor zijn kritiek op het utopisme op zich niets uit. De utopist kan aan de eisen van Popper alleen ontkomen door de gedaante van een ad hoc-planner aan te nemen. Daar zijn utopie niet in een dag de schepping hoeft te herhalen, maar de som van vele ingrepen is, kan ze zo worden gepland dat het hele proces op elk moment gestopt of bijgesteld kan worden. De utopist mag over Utopia dromen en in zijn idealen geloven. Hij hoeft 'alleen maar' op te houden die essentialistische waan in de praktijk na te streven.

### Politiek van de toekomst

Popper gelooft dat zijn alternatief voor utopisme niet slechts, door de uitsluiting van alle concurrentie, de *enige*, maar ook op eigen kracht de *volwaardige* theorie voor de open maatschappij is. Ad hoc-planning is volkomen consistent met die open maatschappij, het kritisch dualisme en rationalisme en, uiteindelijk, met het open universum. Weinig critici van Popper zijn het daar mee eens. Omdat hij veel critici heeft kan ik die commentaren niet anders dan zeer selectief bespreken.

Er zijn drie fundamenteel verschillende richtingen die de critici van de 'open' politieke theorie in kunnen slaan. De eerste van die drie, het beroep op de werkelijkheid, is in het algemeen ongeldig. Dat de reël bestaande maatschappij verschilt van Poppers ideaal weerlegt zijn politieke theorie niet, waarin de open maatschappij immers wordt *voorondersteld*. 'Ich weiss sehr wohl, dass mein Rationalismus und meine Aufklärerei höchst unzeitgemässe Ideen sind und dass es lächerlich wäre, zu behaupten, dass der Westen, bewusst oder unbewusst, an diese Ideen glaubt.'<sup>87</sup>

Een tweede vorm van kritiek betreft de interne consistentie tussen Poppers metafysica en zijn politieke theorie. Zoals de kritiek op het 'minimum misery'-beginsel duidelijk maakte, kan deze richting weinig

vruchtbaar zijn: Popper stelt de liberale geest van zijn woorden steeds boven de strikte letter. Een ander voorbeeld daarvan levert Gürol Irzik. In een artikel uit 1983 tracht hij onder andere aan te tonen dat er een tegenspraak bestaat tussen de wetenschappelijke en de maatschappelijke functie van ad hoc-planning. Van de kwantitatief kleine veranderingen waarvan de wetenschap leert, profiteert de samenleving niet altijd.<sup>88</sup> Popper (die overigens zelf nauwelijks op kritiek reageert<sup>89</sup>) zal ook in Irziks werk geen principiële bezwaren tegen, maar eerder praktische en opbouwende kanttekeningen bij, de toepassing van ad hoc-planning zien.

De derde categorie kritiek betreft de metafysische vooronderstellingen van Poppers politieke theorie. Vooral zijn falsificatieprincipe en zijn ideeën over menselijke vrijheid moeten het dan ontgelden. Alan Ryan heeft bij voorbeeld gewezen op de politieke effecten van Thomas Kuhns 'amendementen' op Poppers wetenschapsleer<sup>90</sup>, en vanuit de Frankfurter Schule is herhaaldelijk relativerend commentaar geleverd op Poppers geloof in de bevrijdende vermogens van de Rede. Minder subtiel maar voor dit artikel verhelderend is de kritiek van de orthodoxe marxisten Kurt Bayertz en Josef Schleifstein.

Bayertz en Schleifstein kritiseren allereerst Poppers ogenschijnlijke 'Kritikfreudigkeit'. Het strikt naleven van de 'principes' van het kritisch rationalisme (dat wil zeggen: twijfelen zonder zekerheden) is het overdrijven van scepsis en leidt tot apathie.<sup>91</sup> Die kritiek lijkt me misplaatst: Popper benadrukt (o.a. in zijn evolutionaire kennischema) dat kritiek eerst kan en moet optreden waar de traditionele kennis en gebruiken in objectieve problemen terechtkomen. Bayertz stelt vervolgens dat de twijfel die, naast de maatschappij, ook hervormingen daarin voor verbetering vatbaar maakt, voert tot het bestrijden van misstanden (negatief utilisme) in plaats van streven naar een ideale wereld.<sup>92</sup> Zoals veel critici vergeet hij dat Popper, ook wanneer hij minder sceptisch was, nooit naar een ideale wereld zou streven. Popper is immers ook kritisch dualist – hij scheidt feiten van normen – en ethisch nominalist: hij gelooft niet in essenties, laat staan in het GOEDE. Moraal en idealen zijn conventioneel, niet voor 'verbetering' vatbaar maar voor 'ontdekking' of 'schepping'. Het bestrijden van misstanden is de creatie van vrijheid, niet het tot wel-stand brengen van een mis-stand (wat een absolute norm zou impliceren).

Van Poppers ideeën over menselijke vrijheid geven Schleifstein en Bayertz een travestievoorstelling. Volgens hen devalueert Popper de sociale voorwaarden waaronder handelen plaatsvindt (waarvoor ook gelezen mag worden: de determinatie door produktievoorwaarden). Popper zou het onrealistische bijgeloof koesteren 'dass alles zu jeder Zeit möglich ist, wenn die Menschen es nur wollen, dass man... nur frei zu "wählen"

braucht, um alle Ziele zu erreichen'.<sup>93</sup> In feite bestaan er talloze obstakels, van het onbewuste tot de grondwet, die de 'vrijheid' problemen en oplossingen te kiezen op evenzovele wijzen beperken of besturen.

Poppers verweer tegen die aantijging, als zou hij een menselijke almacht veronderstellen, kan simpel zijn: ze is uit de lucht gegrepen. Het kenmerkende van ad hoc-planning is nu juist dat het inspeelt op die obstakels voor de menselijke vrijheid waar Bayertz en Schleifstein over schrijven, door één probleem tegelijk op te lossen (als en wanneer een probleem optreedt), en daarbij steeds rekening te houden met mogelijke fouten. Een zo radicale vrijheid in het vormgeven van de samenleving als deze orthodoxe marxisten veronderstellen kent Popper niet – tenzij als fantasie van utopisten. Wat Popper onder vrijheid verstaat, is een intellectuele vrijheid die de Werelden 1 en 2 indirect kan beïnvloeden en die door de structuur van alle drie Werelden beperkt wordt. Het is een metafysische constructie die niet empirisch gefundeerd kan worden. Wat Poppers vrijheidsbegrip betreft wringt de schoen eerder in deze metafysische basis dan in de praxis.

In zijn conceptie van politiek laat Popper grote ruimte voor het in de praktijk vertellen van de menselijke vrijheid. Politiek dient ertoe alle mogelijke en redelijke verlangens te vervullen. Binnen die grenzen van het redelijke en mogelijke, daartoe aangezet door problemen die om een oplossing vragen, is de mens vrij in de keuze van zijn doelen en normen, vrij de wereld te creëren. Maar waarin die vrijheid bestaat blijft een raadsel. De evolutie immers is het proces waarin organismen het evolutionair kennischema toepassen. Als ze succes hebben, en een ecologisch nisje vinden, overleven ze tot het volgende probleem opduikt. De menselijke vrijheid bestaat in het bewust selecteren van die voorlopige oplossingen en het bewust elimineren van fouten en formuleren van nieuwe problemen. Er bestaat ook voor de mens geen hoop op een uiteindelijk veilig nisje, een 'best way of life'. Er is zelfs niet de zekerheid dat het zo belangrijke bewustzijn het handelen inderdaad stuurt – danwel er een begeleidend aspect van is. Met andere woorden: het blijft onzeker of wij 'handelen' of (door toeval of noodzaak) 'gehandeld worden'. De these van de menselijke vrijheid in het vormgeven van de open maatschappij blijft ondergedetermineerd.

Niet alleen schort het Popper aan consistentie in de metafysische verantwoording van zijn vrijheidsconceptie, ook wanneer hij het begrip in de politieke praktijk probeert om te zetten, ontmoet hij problemen. De voor (ook ad hoc) beleid noodzakelijke richtlijnen, waarin doelen en middelen genoemd worden, staan op gespannen voet met zijn deontologische ethiek, volgens welke iedere waarde voorlopig en onzeker is. Zelfs negatieve richtlijnen als 'minimize misery' bevatten veronderstellingen over (gewaardeerde) doelen. Natuurlijk – zal Popper zeggen – valt er altijd te

praten over *voorlopige* doelen. Maar over de legitimiteit van doelgericht gedrag (met een term van Max Weber: over 'Verantwortungsethik') op zich valt niet te praten, laat staan dat er in de praktijk mee te werken valt. Een maatschappij die 'open' wil staan voor geloof in elke waarde kan sommige waarden niet in haar constitutie toelaten. Wie in doelen gelooft, loopt bij Popper al snel het risico te worden aangesproken als essentialist – een onoprecht individu, dat niet wil inzien dat idealen slechts conventies zijn, maskers die een mens opzet en weer kan afzetten.

Poppers politieke filosofie is niet feilloos. Als het 'alleen' een theorie over politiek was, kon hij zich beroepen op de feilbaarheid van theorieën. Maar hij claimt bovendien een theorie voor politiek te hebben geleverd, voor die imaginaire maatschappij uit Wereld 3. En dan steekt de onzekerheid over kennis, beleid, bewustzijn en zelfs vrijheid nogal schril af tegen de zekerheid waarmee andersdenkenden – utopisten, maar ook minder radicale aanhangers van de 'Verantwortungsethik' – de integriteit van hun overtuiging wordt ontzegd.

## Noten

1. Gebaseerd op mijn doctoraalscriptie *De mensen naar een betere wereld helpen* (KU Nijmegen, 1988). Met uitdrukkelijke dank aan mijn begeleiders prof. dr. G.E. Lock, prof. mr. H.R. van Gunsteren en vooral mr. M.A.P. Bovens; en daarnaast aan dr. R.H. Lieshout en A.M. Wissenburg. Zonder hun raad en kritiek had dit artikel niet tot stand kunnen komen.

2. Onder andere in: K.R. Popper, *Gegen die grossen Worte* (p. 99-112, in: K.R. Popper, *Auf der Suche nach einer besseren Welt*, München/Zürich 1984), p. 99. Verder ook in Poppers autobiografie *Unended quest. An intellectual autobiography*. Londen 1974 (1977), p. 33-36.

3. K.R. Popper, *Demarcation between science and metaphysics* (p. 253-292, in: K.R. Popper, *Conjectures and refutations*, Londen 1963), p. 257-258. Vergelijk ook K.R. Popper, J.C. Eccles, *The self and its brain*, München/New York etc. 1977, p. 442.

Ik sluit in deze paragraaf aan op de beschrijving van Poppers epistemologie en (kritiek van de) ontologie door J.A. Alt, *Vom Ende der Utopie in der Erkenntnistheorie. Poppers evolutionäre Erkenntnislehre und ihre praktischen Konsequenzen*. Hanstein 1980.

4. K.R. Popper, *Science: conjectures and refutations* (p. 33-65, in: *Conjectures and refutations*), p. 53.

5. K.R. Popper, *Epistemology without a knowing subject* (p. 106-152, in: K.R. Popper, *Objective knowledge. An evolutionary approach*, Oxford 1973<sup>2</sup>), p. 119.

6. K.R. Popper, *Prediction and prophecy in the social sciences*, (p. 336-346, in: *Conjectures and refutations*), p. 343.

7. K.R. Popper, *The open society and its enemies. Volume I, Plato*; Fifth Edition, Londen 1986, p. 1.

8. K.R. Popper, *Science* (etc.), p. 36.

9. K.R. Popper, *Truth, rationality and the growth of scientific knowledge* (p. 215-250, in: *Conjectures and refutations*), p. 234-235.

10. K.R. Popper, *The open society and its enemies. Volume II, Hegel & Marx*; Fifth Edition, Londen 1986, p. 232.

11. Zie bij voorbeeld K.R. Popper, *Epistemology* (etc.), p. 132-133.

12. K.R. Popper, *Indeterminism is not enough* (p. 113-130, in: K.R. Popper, *The open universe. An argument for indeterminism*, Londen 1982), p. 116.

13. Voor een schema van de tegenstelling tussen Poppers objectivisme en het essentialisme, zie: K.R. Popper, *On the sources of knowledge and of ignorance* (p. 30-31, in: *Conjectures and refutations*), p. 20.

14. Popper, *Open society II*, p. 13-19; vergelijk ook K.R. Popper, *The poverty of historicism*, Second edition, Londen 1960, p. 27-28.

15. Popper, *Indeterminism is not enough* (etc.), p. 114.

16. Popper, *Indeterminism is not enough* (etc.), p. 116.

17. Popper, *Indeterminism is not enough* (etc.), p. 120.

18. (Cursief in het origineel) Popper, *Indeterminism is not enough* (etc.), p. 128.

19. Popper, *Indeterminism is not enough* (etc.), p. 130; vergelijk verder Popper, *Open society II*, p. 209-211, en K.R. Popper, *Of clouds and clocks* (p. 206-255, in: *Objective knowledge*), p. 218, 228, 244-252.

20. Popper, *Indeterminism is not enough* (etc.), p. 127.

21. Popper, *Epistemology* (etc.), p. 145.

22. K.R. Popper, *Erkenntnis und Gestaltung der Wirklichkeit* (p. 11-40, in: *Auf der Suche nach einer besseren Welt*), p. 31; vergelijk ook Popper, *Indeterminism is not enough* (etc.), p. 130.

23. Alt, o.c., p. 9.

24. Popper, *Open society I*, p. 60 e.v.; II, p. 278-279, 383.

25. Popper, *Open society I*, p. 62.

26. Popper, *Open society I*, p. 29-32; II, p. 386, 391.

27. Vergelijk J. Waldron, *Making sense of critical dualism* (p. 105-119, in: G. Currie en A. Musgrave, *Popper and the human sciences*, Dordrecht/Boston/Lancaster 1985), p. 112 e.v., die van 'sceptis' spreekt.

28. Popper, *Open society II*, p. 238.

29. K.R. Popper, *Selbstbefreiung durch das Wissen* (p. 149-164, in: *Auf der Suche nach einer besseren Welt*), p. 149 e.v.

30. Popper, *Open society I*, p. 189.

31. Popper, *Open society II*, p. 387.

32. Popper, *Open society II*, p. 238.

33. Er is een uitzondering op de regel dat niemand een ander mag dwingen: wie geweld wil gebruiken in plaats van argumenten mag daarvan worden afgehouden – desnoods met tegengeweld. Vergelijk de 'Paradox of freedom', Popper, *Open society I*, p. 123 e.v.

34. Popper, *Open society II*, p. 237.

35. Popper, *Open society II*, p. 334.

36. Popper, *Open society* I, p. 235; II, p. 386.
37. Vergelijk onder andere Popper, *Open society* I, p. 172-176.
38. Popper, *Open society* I, p. 201.
39. Popper, *Open society* I, p. 109.
40. Popper, *Open society* I, p. 265; II, p. 151, 161.
41. Elementen van deze omschrijving zijn terug te vinden in recent werk als Th. Olson, *Millennialism, Utopianism, and Progress*, Toronto 1982 (p. 143); G. Kateb, *Utopia and its enemies*. Second edition, New York 1972 (p. 4-9); B. Goodwin, *Social science and utopia. Nineteenth-century models of social harmony*, Hassocks 1978 (p. 3-8); B. Goodwin en K. Taylor, *The politics of utopia. A study in theory and practice*, Londen 1982 (p. 17-28); en in het werk van Karl Mannheim, met 'Ideologie und Utopie', een inspiratiebron voor Popper.
- De eis van 'maakbaarheid' heeft tot gevolg dat de (wat Popper zou noemen 'historicistische') utopieën van de klassieke wereld en de utopische tendensen in het werk van Karl Marx afwijken van de modale utopische politieke theorie.
42. Popper, *Open society* I, p. 1; II, p. 189 e.v.
- Ik vertaal 'engineering' met 'planning', ook al hebben anderen het vertaald met neutraler woorden als 'technologie' (Van Benthem van den Berg) of 'leiding' (Justin Meijer), om drie redenen. Ten eerste onderscheidt Popper 'social engineering' uitdrukkelijk van de daarbij benodigde 'social technology' (*Open society* II, p. 193). Ten tweede accentueert de term 'planning' de tegenstelling tussen Popper en Hayek, die verderop aan de orde komt. Ten derde sluit de term aan bij de rigoureuze voorzichtigheid, het afwegen van alle pro's en contra's, die Popper aanbeveelt. 'Only by planning, step by step, for institutions to safeguard freedom... can we achieve a better world' (*Open society* II, p. 143).
43. Vergelijk Popper, *Open society* I, p. 151, 161, 168, 285; en K.R. Popper, *The poverty of historicism*, p. 69.
44. Popper, *Open society* I, p. 22-24.
45. Popper, *Open society* I, p. 157-158.
46. Popper, *The poverty of historicism*, p. 67.
47. Popper, *Open society* I, p. 157.
48. Popper, *Open society* I, p. 113; *The poverty of historicism*, p. 68-69.
49. Vergelijk onder meer: Popper, *Open society* I, p. 285 e.v.; *The poverty of historicism*, p. 58 (Popper heeft overigens *Conjectures and refutations* geheel opgedragen aan Hayek); F.A. Hayek, *Law, legislation and liberty. Volume I, Rules and order*, Londen/Henley 1973, p. 2, 5, 29.
50. Popper, *Open society* I, p. 285; II, p. 331; *The poverty of historicism*, p. 64, 90.
51. Popper, *Open society* I, p. 285 e.v.; vergelijk ook II, p. 331, 336 en *The poverty of historicism*, p. 60, 105, 136 e.v.
52. Vergelijk F.A. Hayek, *Law, legislation and liberty. Volume II, The mirage of social justice*, Londen/Henley 1976, p. 25 en 157.
53. Popper, *The poverty of historicism*, p. 76.
54. (O.a.) Popper, *The poverty of historicism*, p. 74-80, 90.
55. Popper, *The poverty of historicism*, p. 70, 90.
56. Popper, *Open society* I, p. 166-167.

57. Vergelijk Kateb, o.c., p. 9, 66; Goodwin en Taylor, o.c. p. 122-125.
58. Vergelijk Kateb, o.c., p. 57-58.
59. Popper, *Open society* I, p. 167-168; *The poverty of historicism*, p. 68-69, 158-159.
60. Popper, *The poverty of historicism*, p. 83.
61. Popper, *The poverty of historicism*, p. 90.
62. Popper, *The poverty of historicism*, p. 82-90, 155; *Open society* I, p. 160-167, 167.
63. Popper, *The poverty of historicism*, p. 70, 90.
64. Popper, *The poverty of historicism*, p. 85, 93, 103; *Open society* II, p. 161, 211.
65. Popper, *The poverty of historicism*, p. 69.
66. Vergelijk Kateb, o.c., p. 47, 57-58, 229-230.
67. '...our actions cannot be explained without reference to our social environment, to social institutions and to their manner of functioning', Popper, *Open society* II, p. 90.
68. Popper, *The poverty of historicism*, p. 74; vergelijk *Open society* I, p. 160-161.
69. Popper, *The poverty of historicism*, p. 72-74.
70. Popper, *Open society* I, p. 158, 161, 166, 168; II, p. 234.
71. Popper, *Open society* I, p. 163-167; *Erkenntnis und Gestaltung der Wirklichkeit* (etc.), p. 39. *Nota bene*: (onvrijwillige) mensenoffers zijn in Poppers ogen überhaupt niet te rechtvaardigen.
72. Popper, *The poverty of historicism*, p. 89; *Open society* II, p. 238.
73. Popper, *Erkenntnis und Gestaltung der Wirklichkeit* (etc.), p. 40.
74. K.R. Popper, *Public opinion and liberal principles* (p. 347-354, in: *Conjectures and refutations*), p. 351.
75. Popper, *Open society* I, p. 160; II, p. 193.
76. Popper, *Open society* I, p. 158-161, 286-287.
77. Popper, *Open society* I, p. 158.
78. Popper, *Open society* I, p. 80-81, 100-107.
79. Popper, *Public opinion* (etc.), p. 351.
80. Popper, *Open society* I, p. 165.
81. Popper, *Open society* I, p. 285.
82. Vergelijk Kateb, o.c., p. 78; vergelijk ook Goodwin en Taylor, o.c., p. 61-63.
83. Popper, *Open society* I, p. 60-61, 113.
84. A. Ryan, *Popper and liberalism* (p. 89-104, in: *Currie en Musgrave, o.c.*), p. 98.
85. Kateb, o.c., p. 42-43.
86. Popper, *Open society* II, p. 386.
87. Popper, *Woran glaubt der Westen* (p. 231-253, in: *Auf der Suche nach einer besseren Welt*), p. 236.
88. G. Irzik, *Popper's piecemeal engineering: What is good for science is not always good for society* (p. 1-10, in: *British Journal for the Philosophy of Science* 36 (1985), nr. 1), p. 7.
89. Vergelijk Waldron, o.c., p. 116.

90. Vergelijk Ryan, o.c., p. 100 e.v.; zie verder voor een (in dit verband alleen indirect relevante) kritiek van Poppers houding jegens sceptis vanuit de analytische school Waldron, o.c., p. 108, 115-116.

91. K. Bayertz, *Karl R. Poppers Erkenntnis- und Wissenschaftstheorie* (p. 9-186, in: K. Bayertz en J. Schleifstein, *Mythologie der 'kritischen Vernunft'*, Keulen 1977), p. 153; J. Schleifstein, *Karl R. Poppers Gesellschaftsauffassung und Politik* (p. 187-270, in: Bayertz en Schleifstein, o.c.), p. 250 e.v.

92. Bayertz, o.c., p. 153-154.

93. Schleifstein, o.c., p. 259; vergelijk ook Bayertz, o.c., p. 156-157.

## Charisma en Revolutie: Max Weber in Iran

Ron van Dooren

The logic of Imaduddin's faith and his own integrity, was simple: injustice was un-Islamic, and Indonesia was full of injustice. And the Imaduddin who grieved about injustice at home could travel without pain to Muslim despotisms abroad. To these countries he travelled as to lands of the achieved faith. In such lands you did not look for injustice; you considered only the leader, and felt cleansed by the purity of his faith.

V.S. Naipaul, *Among the Believers*

### 1. Inleiding

Toen Max Weber zo'n 70 jaar geleden zijn theorie aangaande het charismatisch gezag op papier zette, kan hij nauwelijks vermoed hebben welk een enorme belangstelling dit concept vanuit uiteenlopende wetenschappelijke disciplines ten deel zou vallen. Ook de decennia volgend op de (posthume) publikatie van Webers gezagstypologie zouden voor een dergelijk vermoeden nauwelijks aanleiding hebben kunnen geven: tot de jaren vijftig werd, Weber ten spijt, omtrent het concept 'charisma' hoege-naamd niets vernomen en bleef de aan het Nieuwe Testament ontleende term net zo onbekend als deze ten tijde van zijn herontdekker zelf was geweest. Pas tijdens de naoorlogse dekolonisatie, toen een hele reeks nationalistische leiders op de voorgrond trad wier aantrekkingskracht meer een persoonlijk dan een ideologisch karakter leek te hebben, scheen het concept zijn wetenschappelijke waarde te gaan bewijzen. Uiteenlopende figuren als Gandhi, Kim Il Song, Nehru, Castro, Sukarno, Nkrumah en Nasser (om er maar enkele te noemen) bleken in één handige categorie te kunnen worden ondergebracht en geanalyseerd (Palmer 1980: 131), hetgeen in een ware hausse van publikaties over charisma en charismatische leiders resulteerde. Het is dan ook terecht dat Stallberg in een in 1975 gepubliceerd onderzoek (*Herrschaft und Legitimität. Untersuchungen zu Anwendung und Anwendbarkeit zentraler Kategorien Max Webers*) een uitzondering maakt voor de charisma-theorie, als hij constateert dat Webers uiteenzettingen over gezag nauwelijks serieus zijn nagevolgd of wetenschappelijk verder ontwikkeld. De vraag is evenwel of deze uitzondering thans